

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.148.3

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.40>

СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Корунчак Лариса Анатоліївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри професійних
та спеціальних дисциплін
(Херсонський факультет Одеського
державного університету внутрішніх
справ, м. Херсон, Україна)

Статтю присвячено аналізу чинного законодавства України, яке регулює порядок призначення та проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальних і цивільних справах. Потреба в застосуванні спеціальних психологічних знань з'являється у судово-слідчих органів тоді, коли доступні їм засоби не дозволяють отримати об'єктивні дані про особливості психічної діяльності людини, які мають значення для ухвалення судового рішення та які можуть бути отримані тільки внаслідок психодіагностичного дослідження. Звертається увага на перелік судово-психіатричних установ, котрим законом надано право проведення зазначених експертиз. Автором надається перелік об'єктів, що підлягають експертизі, підстави призначення судово-психіатричної експертизи згідно із кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним законодавством, випадки обов'язкового призначення судово-психіатричної експертизи. Визначаються медичні та юридичні критерії неосудності, обмеженої осудності, недієздатності, обмеженої дієздатності осіб, підставою визначення яких слугує висновок проведеної судово-психіатричної експертизи у справі. Наводиться перелік питань, які можуть бути поставлені перед судовим експертом-психіатром при призначенні судово-психіатричної експертизи у різних категоріях справ: відносно підозрюваних, обвинувачених; відносно потерпілих; при визначенні дієздатності; при розгляді справ про визнання правочинів недійсними. Визначено типові помилки при призначенні судово-психіатричної експертизи. Розглядаються також підстави проведення комплексної психолого-психіатричної судової експертизи, коли виникає потреба в залученні суміжних фахівців.

Також звертається увага на положення Закону України «Про судову експертизу», яким визначено, що судово-експертна діяльність, пов'язана із проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз, здійснюється виключно державними спеціалізованими установами, що свідчить про монополізацію цього ринку державою та створює обмеження в доступності незалежної

судово-психіатричної експертизи, незважаючи на те, що згідно з п. 113 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Анатолій Руденко проти України» від 17 квітня 2014 р. зверталась увага на необхідність врахування незалежної думки при визначенні психічного стану фізичних осіб.

Ключові слова: судово-психіатрична експертиза, комплексна психолого-психіатрична експертиза, осудність, обмежена осудність, дієздатність, обмежена дієздатність, недієздатність.

FORENSIC-PSYCHIATRIC EXPERTISE IN UKRAINE: PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION

Korunchak Larysa Anatoliivna,
Candidate of Law Sciences,
Associate Professor at the Department
of Special and Professional Disciplines
(Kherson Faculty of Odessa State
University of Internal Affairs, Kherson,
Ukraine)

The article is dedicated to the analysis of the current legislation of Ukraine regulating the order of the forensic-psychiatric expertise performance in criminal and civil cases. The use of special psychological knowledge within the forensic and investigative organs is needed when the existing means do not allow to obtain objective data about a person's psychological peculiarities having significance for a court's resolution. A special attention is paid to the forensic-psychiatric establishments legally binded to conduct the aforementioned expertise. The author lists the objects are to be under expertise, the grounds for the forensic-psychiatric expertise according to the criminal-procedural and civil-procedural legislation, the cases of the obligatory forensic-psychiatric expertise. Medical and juridical criteria of criminal insanity, limited criminal sanity, mental disability, limited mental disability are given to be the grounds of the conducted forensic-psychiatric expertise in a case. The questions are listed to be given to the expert-psychiatrist during the forensic-psychiatric expertise in different cases: regarding suspects and accused; regarding victims; regarding disability; regarding the cases about invalid legal actions. The typical mistakes during the forensic-psychiatric expertise performance are enlightened. The grounds of the complex forensic-psychiatric expertise involving specialists from neighboring areas are studied.

A special attention is also paid to the provision of the Law of Ukraine "About forensic expertise", determining that the forensic-expert activity involving criminal, forensic-medical and forensic-psychiatric expertise is conducted by the State specialized establishments meaning the State monopolization of this market and restricting access to an independent forensic-psychiatric expertise despite the necessity of taking into account an independent thought at the determination of physical people's psychologic state according to the point 113 of the Human Rights European court resolution in the case "Anatolii Rudenko against Ukraine" dated 17.04.2014.

Key words: forensic-psychiatric expertise, complex psychologic and psychiatric expertise, criminal sanity, limited criminal sanity, mental ability, limited mental ability, mental disability.

Постановка проблеми. Основні питання щодо призначення та порядку проведення судово-психіатричної експертизи в Україні регулюються положеннями Закону України «Про судову експертизу», Кримінальним процесуальним кодексом України

(ст. 69, 101, 102, 242–245, 332, 509), Цивільним процесуальним кодексом України (ст. 72, 102–113, 298, 300), Порядком проведення судово-психіатричної експертизи, затвердженим наказом МОЗ України від 08 травня 2018 р. № 865, та іншими нормативно-правовими актами. Нині постала необхідність здійснення аналізу законодавства, яке регулює коло питань, що стосуються судово-психіатричної експертизи, та надання пропозицій щодо його удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань судово-психіатричної експертизи присвячені роботи В.А. Абрамова, Е. Бери, В.М. Блейхера, Є.М. Білецького, Г.А. Білецької, Н.В. Завязкіної, І.А. Кудрявцева, О.К. Напрєєнка, І.Д. Спіріної та ін.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення основних положень чинного законодавства України, яким регулюється порядок призначення та проведення судово-психіатричної експертизи, його аналіз, надання пропозицій щодо удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Сучасне розуміння статусу особи та громадянина передбачає максимальне дотримання її прав і свобод. Зокрема, ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» встановлено презумпцію психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах і в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України [5]. Предметом судово-психіатричної експертизи є психічний стан особи у певні юридично значимі проміжки часу. Визначається цей стан для надання відповіді на запитання, поставлені особою або органом, яка (який) залучила(в) експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Порядком проведення судово-психіатричної експертизи (далі – СПЕ) виділено її види залежно від різних критеріїв поділу. За формою проведення СПЕ може бути амбулаторною, стаціонарною, посмертною. За процесуальними ознаками виділяють первинну, повторну, додаткову експертизи. За організаційними ознаками СПЕ може бути одноособною та комісійною [4].

Судово-психіатричні установи (підрозділи) можуть проводити судово-психіатричні, судово-психологічні, комплексні психолого-психіатричні експертизи. Згідно зі ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-психіатрична експертиза здійснюється виключно державними спеціалізованими установами [6], що значно звужує коло суб'єктів, що мають право займатися цим видом діяльності, свідчить про монополізацію ринку державою та створює обмеження в доступності незалежної судово-психіатричної експертизи. У рішенні Європейського суду з прав людини від 17 квітня 2014 р. у справі «Анатолій Руденко проти України» (заява № 50264/08) зверталася увага на необхідність врахування незалежної думки при визначенні стану фізичних осіб (п. 113) [7]. За таких обставин до законодавства України мають бути внесені зміни, що відповідають європейським стандартам захисту прав людини, зокрема, повинно бути розширене коло суб'єктів, які мають право проводити судово-психіатричну експертизу.

Про призначення експертизи суд постановляє ухвалу. У ній мають бути зазначені підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи, а також попередження про відповідальність експерта.

Об'єктами судово-психіатричної експертизи можуть бути підозрювані, обвинувачувані, потерпілі, свідки; особи, відносно яких вирішується питання дієздатності; матеріали кримінального або цивільного провадження; медична документація; письмова продукція підекспертних та ін. Крім того, експерт має право заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків (ст. 69 КПК [3], ст. 72 ЦПК [9]).

У деяких випадках виникає потреба у проведенні комплексної психолого-психіатричної судової експертизи, коли залучення суміжних фахівців пояснюється необхідністю введення психологічного критерію при визначенні поняття «здатності розуміти значення своїх дій та/або керувати ними» на юридично значущий момент; отримання об'єктивних даних про особливості психічної діяльності людини; дослідження особливостей психіки, внаслідок яких порушується здатність підекспертного до усвідомлення власних дій або волевиявлення; діагностування загального рівня інтелектуального розвитку особистості; проведення психологічного аналізу зниження інтелекту і ступеню вираженості змін для дослідження емоційно-вольових розладів; проведення поглибленої диференціальної діагностики психопатологічних станів зі схожою клінічною симптоматикою; виявлення стрижневих структур особистості, що грають ключову роль у її психічній дезадаптації.

Законодавством також передбачена необхідність проведення психіатричної експертизи за певних обставин:

– слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Такими обставинами, зокрема, є: 1) наявність згідно з медичним документом у особи розладу психічної діяльності або психічного захворювання; 2) поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є неадекватною (затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо) (ст. 509 Кримінального процесуального кодексу України);

– призначення експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б однієї зі сторін, якщо у справі необхідно встановити психічний стан особи (ч. 1 ст. 105 Цивільного процесуального кодексу України);

– суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу (ч. 1 ст. 298 Цивільного процесуального кодексу України);

– скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, членів сім'ї, органу опіки та піклування або самої особи, визнаної недієздатною (ч. 4 ст. 300 Цивільного процесуального кодексу України).

Нормами матеріального права визначені медичні та юридичні критерії неосудності, обмеженої осудності, недієздатності та обмеженої дієздатності фізичних осіб. Зокрема, відповідно до ст. 19 Кримінального кодексу України [2] до медичного критерію неосудності віднесено наявність хронічного психічного захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумств, інші хворобливі стани психіки. Юридичний критерій полягає у неможливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Ч. 3 цієї статті також встановлено, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, не підлягає покаранню. До такої особи за рішенням суду можуть

застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню.

У ст. 20 Кримінального кодексу України передбачені критерії обмеженої осудності: медичний – наявність психічного розладу, юридичний – нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

У таких випадках також може бути призначено комплексну психолого-психіатричну експертизу для визначення стану підозрюваних або обвинувачуваних. Визначення кола питань, які вирішуються експертом-психіатром та експертом-психологом, на практиці викликають певні труднощі у заявників. Зокрема, експерту-психіатру можуть бути поставлені наступні питання: Чи страждав (ПІБ) в період часу, до якого відноситься інкриміноване йому діяння (діяння, в якому він підозрюється), психічним розладом? Чи міг (ПІБ) у період часу, до якого належить інкриміноване йому діяння (діяння, в якому він підозрюється), за своїм психічним станом усвідомлювати свої дії та керувати ними? Чи здатен був (ПІБ) в період часу, до якого відноситься інкриміноване йому діяння (діяння, в якому він підозрюється), за своїм психічним станом повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними? Чи страждає (ПІБ) нині на психічний розлад? Чи здатний (ПІБ) нині за своїм психічним станом усвідомлювати свої дії та керувати ними? Чи потребує (ПІБ) застосування до нього примусових заходів медичного характеру, якщо так, то яких саме?

Експерт-психолог може вирішувати питання: Чи перебував (ПІБ) в період інкримінованого йому діяння (діяння, в якому він підозрюється) в стані фізіологічного афекту чи іншому емоційному стані, що істотно вплинув на його свідомість та діяльність? Яка загальна психологічна характеристика (ПІБ)? Які риси характеру (ПІБ) мають яскраво виражений характер та як вони вплинули на його поведінку під час інкримінованого діяння (діяння, в якому він підозрюється)? Чи відповідає паспортний вік (ПІБ) нормам його вікового періоду?

Щодо потерпілих судово-психіатрична експертиза (експерт-психіатр) вирішує такі питання: Чи міг (ПІБ) за своїм психічним станом правильно розуміти характер та значення дій, що здійснювались відносно нього, та чинити опір? Чи страждає (ПІБ) на хронічні розлади? Якщо так, то чи є ці розлади наслідком вчинення відносно нього суспільно-небезпечних дій? Чи міг (ПІБ) за своїм психічним станом правильно сприймати, запам'ятовувати факти, що мають значення для справи, та чи може зараз давати по них свідчення?

У цивільному судочинстві однією із категорій справ, які можуть розглядатися в порядку окремого провадження є справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною або поновлення її цивільної дієздатності. Ця категорія справ пов'язана з визнанням або невизнанням особи здатною до повноцінного волевиявлення та здійснення нею різних соціальних функцій. Як відзначає Н.В. Завязкіна, експертиза в цивільному процесі є досить неординарною і має значні відмінності за різними категоріями цивільних справ. Так, поняття «недієздатність» і «неугодоздатність» за деякої схожості є самостійними та становлять понятійний апарат різних видів судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі. СПЕ за визначенням діє/недієздатності громадян проводиться на підставі оцінки психічного розладу особи, з урахуванням його здатності планомірної розсудливої діяльності як на момент огляду, так і на більш тривалий період. Це зумовлює необхідність прогностичної оцінки стабільності психічного стану в майбутньому. СПЕ за визначенням «неугодоздатності» громадянина проводиться лише стосовно конкретних юридично значимих дій, які стосуються обмеженого відрізка часу [1, с. 102].

Цивільним законодавством визначені підстави для визнання фізичної особи недієздатною або обмежено дієздатною. До медичного критерію недієздатності ст. 39 Цивільного кодексу відносить хронічний стійкий психічний розлад, до юридичного – нездатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Ч. 1 ст. 36 Цивільного кодексу України встановлено підстави для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи: психічний розлад (медичний критерій), захворювання істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [8]. При визначенні дієздатності фізичних осіб експерту-психіатру можуть бути поставлені такі питання: Чи страждає (ПБ) на хронічний, стійкий психічний розлад? Якщо так, то на який саме? Чи може за своїм психічним станом (ПБ) усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними? Чи страждає (ПБ) на психічний розлад? Якщо так, то чи істотно впливає цей розлад на здатність (ПБ) усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними?

Крім того, згідно з ч. 1 ст. 225 Цивільного кодексу України правочин, який дієздатна фізична особа вчинила в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті за позовом інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені. У такому разі експерту-психіатру можуть бути задані питання: Чи страждав (ПБ) в період (правочин, дата) на психічний розлад? Якщо так, то на який саме? Чи усвідомлював значення своїх дій та чи міг керувати ними (ПБ) в період (правочин, дата)?

Здатність правильно і чітко визначити коло питань, які відносяться до компетенції експерта, на практиці мають дуже важливе значення. При призначенні судово-психіатричної експертизи може зустрічатися низка типових помилок:

1) невідповідність назви експертизи поставленим в ухвалі питанням:

- призначена судово-психіатрична експертиза, а ухвала містить питання до експертів інших галузей (експертів-психологів, наприклад);
- призначена комплексна експертиза, а питання поставлені лише перед експертами-психіатрами;

2) неправильне формулювання питань:

- чи є (ПБ) осудним зараз?
- чи є (ПБ) дієздатним?
- чи є показання (ПБ) правдивими?
- чи перебував (ПБ) у стані сильного душевного хвилювання?
- чи перебував (ПБ) у стані фізіологічного афекту? (у справах, не пов'язаних із посяганням на життя та здоров'я людини);

3) ненадання об'єктів експертизи, що містять відомості, які викликали сумнів в психічному стані особи (медична документація, показання свідків про психічний стан особи на період, який цікавить суд);

4) надання коротких медичних довідок замість вилучення медичних карт в повному об'ємі.

Висновки. Сучасне розуміння статусу особи та громадянина передбачає максимальне дотримання її прав і свобод. Зокрема, ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» встановлено презумпцію психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України. Водночас згідно із ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-психіатрична експертиза здійснюється виключно державними спеціалізованими установами, що значно звужує коло суб'єктів, які мають право займатися цим видом

діяльності, свідчить про монополізацію ринку державою та створює обмеження в доступності незалежної судово-психіатричної експертизи. У рішенні Європейського суду з прав людини від 17 квітня 2014 р. у справі «Анатолій Руденко проти України» (заява № 50264/08) зверталась увага на необхідність врахування незалежної думки при визначенні стану фізичних осіб (п. 113). За таких обставин до законодавства України мають бути внесені зміни, що відповідають європейським стандартам захисту прав людини, зокрема, коло суб'єктів, які мають право проводити судово-психіатричну експертизу, повинно бути розширене.

Список використаних джерел:

1. Завязкіна Н.В. Клініко-психологічна діагностика в судовій експертології обмеженої осудності та дієздатності : дис. ... докт. психолог. наук : 19.00.04 / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. 569 с.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.01.2021).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17#Text> (дата звернення: 29.01.2021).
4. Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи. Наказ МОЗ України від 08.05.2018 р. № 865. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18#Text> (дата звернення: 29.01.2021).
5. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1489-14#Text> (дата звернення: 29.01.2021).
6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4038-12#Text> (дата звернення: 29.01.2021).
7. Справа «Анатолій Руденко проти України» (заява № 50264/08). Рішення Європейського суду з прав людини від 17.04.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a10#Text (дата звернення: 29.01.2021).
8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#n209> (дата звернення: 29.01.2021).
9. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 29.01.2021).